

РОЗДІЛ IV

ВИРОБНИЧА ПРАКТИКА СТУДЕНТІВ ОСВІТНЬО-КВАЛІФІКАЦІЙНОГО РІВНЯ «БАКАЛАВР»

4.1. Мета, завдання та зміст педагогічної практики

Педагогічна практика на 4 курсі є логічним продовженням педагогічної практики на молодших курсах. Вона охоплює значний період повсякденної систематичної роботи з учнями 5-9 класів протягом 6-8 тижнів. Тому створюються сприятливі можливості перевірити ступінь своєї готовності до самостійної педагогічної діяльності.

Одним із провідних завдань практики є ознайомлення з реальним змістом і обсягом професійної праці вчителя-вихователя та оцінити свої професійні якості з точки зору відповідності їх вимогам до сучасного класного керівника, формування професійних компетентностей педагога.

Діяльність студентів під час педагогічної практики в школі передбачає розвиток таких професійно-педагогічних здібностей, умінь, навичок:

1) рефлексивно-аналітичних: здатність аналізувати свою діяльність, помилки і успіхи, зрозуміти свої сильні і слабкі сторони для самовдосконалення і планування роботи; уміння ставити педагогічний діагноз; шляхом спостереження і аналізу оцінювати рівень індивідуального розвитку школяра, впливу товариського середовища на учня;

2) організаторських: уміння ставити перед собою і дітьми мету, причому саме таку, що дасть очікуваний результат; уміння планувати діяльність з учнями, визначати відповідальних за її здійснення; уміння розділяти мету на менш значні завдання і перетворювати їх у диференційовані завдання для групової та індивідуальної роботи класу; здатність створювати позитивну установку на діяльність, використовувати різноманітні методи стимулювання (змагання, заохочення), передбачати та планувати можливість індивідуальної самореалізації для дітей тощо;

3) комунікативних: уміння налагодити контакт, взаєморозуміння з кожною дитиною, вірити в неї, в її сили і можливості. Демонструвати бажання зрозуміти, підтримати і захистити її, уміння коректувати міжособистісні відносини між дітьми; виступати справедливим арбітром при вирішенні конфліктів, дотримуватись основних принципів педагогіки партнерства.

Крім того, відповідно реформи загальної середньої освіти, Закон України «Про вищу освіту» та Концепція нової української школи визначають десять основних компетентностей, які необхідно

НАСКРІЗНА ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА

сформувати в учнів за час навчання в школі. Ці компетентності є наскрізними, тобто вони повинні формуватися як на уроках з усіх дисциплін, так і в процесі проведення виховних заходів.

До цих компетентностей відносяться: 1) спілкування державною (і рідною в разі відмінності) мовою; 2) спілкування іноземними мовами; 3) математична грамотність; 4) компетентності в природничих науках і технологіях; 5) інформаційно-цифрова компетентність; 6) уміння вчитися продовж життя; 7) соціальні і громадянські компетентності; 8) підприємливість; 9) загальнокультурна грамотність; 10) екологічна грамотність і здорове життя.

Наявність перерахованих професійних здібностей, знань, умінь і компетентностей допоможе Вам у роботі з підлітками.

Основні завдання виховної діяльності вчителя

- Організація різноманітної, творчої особистісно- і суспільно значущої діяльності учнів у класі як моделі, образу подальшого гідного життя, в процесі якої здійснюється розвиток і благополучна соціалізація вихованців («потреби в творчій діяльності»).

- Створення умов для збереження і зміцнення здоров'я вихованців («потреби бути здоровим»).

- Створення сприятливого морально-психологічного клімату в колективі, полегшення умов захищеності кожного його члена («потреби в захищеності»).

- Створення умов для самоствердження кожного вихованця у формах суспільно-прийнятної поведінки, набуття кожним необхідної для нього поваги, соціального статусу у середовищі однолітків («потреби у повазі, у визнанні»).

- Створення умов і надання допомоги у пошуках і придбанні цінностей і сенсу життя, розуміння мети перебування у школі і після її закінчення («потреби у сенсі життя»).

- Психолого-педагогічна просвіта вихованців, навчання їх засобам робити правильний вибір, прийомам саморегуляції, самоуправління і самовиховання як найважливішим умовам благополучної соціалізації і саморегуляції людини в майбутньому дорослому житті («потреби в самореалізації»).

- Виховання почуттів. Прищеплення оптимістичного світосприйняття, навчання (в тому числі на власному прикладі) радісному життю, кожній його хвилині. Зробити школу «школою радості» (В. О. Сухомлинський: «... потреби у задоволенні, у насолоді і радості»).

Призначення і завдання класного керівника

Класний керівник – це професіонал-педагог, духовний посередник між суспільством і дитиною в засвоєнні культури, накопиченої людством, який організує систему відносин через різні види виховної діяльності, створює умови для індивідуального вираження кожної дитини і здійснює індивідуальний коректив розвитку кожної особистості.

НАСКРІЗНА ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА

Основне призначення класного керівника – створення умов для максимального розвитку кожної особистості, збереження її неповторності і розкриття її потенційних здібностей, формування здорового учнівського колективу, здатного здійснювати позитивний вплив на розвиток і соціалізацію кожного її члена.

Функції і зміст роботи класного керівника

Основними функціями класного керівника є:

1. Аналітична:

- вивчення індивідуальності учнів;
- аналіз вивчення характеру колективу, що розвивається, та особистості;
- аналіз та оцінка сімейного виховання кожної дитини;
- аналіз та оцінка рівня вихованості особистості і колективу.

2. Організаційно-координуюча:

- організація і стимуляція різноманітної діяльності дітей;
- встановлення зв'язку школи з сім'єю;
- робота з «малим» підколективом;
- індивідуальний вплив на кожного учня і колектив – суб'єкт цієї діяльності;
- забезпечення найкращих матеріально-побутових умов для цієї діяльності.

3. Комунікативна:

- регуляція міжособистісних стосунків між дітьми;
- встановлення оптимальних взаємостосунків «учень-учитель»;
- сприяння загальному позитивному психологічному клімату в колективі;
- допомога учням у встановленні стосунків з людьми.

Провідні цілі класного керівництва

- Безпосереднє спостереження за індивідуальним розвитком школяра.

- Сприяння створенню найбільш сприятливих умов для формування його особистості.

- Здійснення необхідних педагогічних корективів у системі його виховання.

- Організація необхідних виховних впливів для створення сприятливого мікро середовища і високого психологічного клімату в класі.

- Координація зусиль усіх дорослих і педагогів, які впливають на становлення особистості вихованців.

Основні завдання вихователя, що впливають із визначених цілей:

- Створення класного колективу як виховуючого середовища, що забезпечує соціалізацію кожного учня.

- Організація усіх видів групової, колективної і індивідуальної діяльності, що залучає учнів до суспільно-ціннісних стосунків.

НАСКРІЗНА ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА

- Корекція індивідуального розвитку учнів класу, що сприяє вільному і повному розкриттю всіх здібностей школярів та їх формуванню.

Форми роботи класного керівника з дітьми

Класний керівник є творцем цікавих справ для дітей і різних форм роботи. Слід враховувати, що пріоритетними для сучасних школярів є такі форми роботи як дискусійні, ігрові, змагальні, творча праця, художня творчість, рольовий тренінг, психологічні, що дозволяють підлітку усвідомлювати самого себе. Кількість форм колективної і групової діяльності нескінченна. Вибір і створення нових форм визначається як цілями виховання конкретного колективу, так і конкретними обставинами.

Зміст та завдання педагогічної практики з виховної роботи

Зміст діяльності студента в період практики включає:

1. Ознайомлення з навчально-виховною роботою школи (бесіда з директором школи, психологом, лікарем, вчителем, класним керівником).

2. Вивчення учнів класу і характеру їх відносин (у процесі відвідування уроків, бесід з вчителями, окремими учнями і учнівським активом, вивчення документації класу і окремих учнів з використанням комплексу психолого-педагогічних методик).

3. Вивчення особливостей педагогічної майстерності вчителя-вихователя та системи його роботи у відповідності з програмою виховання учнів.

4. Участь у навчально-виховній роботі (підготовка і проведення окремих видів виховних справ: надання допомоги активу класу, окремим учням в організації їх діяльності і вирішенні проблем, організація чергування класу по школі, чергування в класі, участь у трудових справах).

5. Участь у науково-дослідній роботі (виконання науково-дослідних завдань, передбачених програмою педагогічної практики).

4.2. Звітна документація студента-практиканта

Звітні матеріали з практики студент - практикант IV курсу оформлює самостійно та має подати методисту з педагогіки в електронному або роздрукованому вигляді. Спосіб надання звітних матеріалів в електронному вигляді обговорюється з методистом (через електронну пошту, соціальні мережі, через електронний носій тощо).

1. Методична розробка однієї з форм виховної роботи.

2. Індивідуальний план виховної роботи студента-практиканта.

3. Матеріали діагностичного дослідження учнів у закріпленому класі (зміст і процедура діагностики, обробка результатів діагностики, листи-відповіді учнів).

4. Психолого-педагогічний аналіз відвіданого виховного заходу.

5. Самоаналіз проведеного заходу.

6. Рекомендації класному керівнику, вчителям, батькам чи учням за результатами проведеного діагностичного дослідження.

Рекомендовано мати:

7. Фото і відео-матеріали з різних видів організаційної, позанавчальної і виховної роботи з учнями класу.

Оцінювання професійних досягнень студентів-практикантів виконує методист з виховної роботи, закріплений за конкретною школою. Оцінювання здійснюється в ході індивідуальних та колективних бесід під час консультацій студентів-практикантів; відвідування та аналізу виховних заходів, які проводять студенти-практиканти у закріплених класах; бесід з вчителями-предметниками та класними керівниками; перевірки звітної документації. В результаті отриманих відомостей про рівень професійних досягнень студентів методист виставляє в атестаційний лист студента оцінку з виховної роботи.

4.3. Характеристика завдань з практики та критерії оцінювання.

Завдання 1

Підготувати методичну розробку однієї з проведених форм виховної роботи (бесіди, виховного заходу, конкурси, аукціони, КВК, ярмарки, вечорниці тощо).

1. Методична розробка оформлюється згідно теми відкритого виховного заходу і повинна мати всі обов'язкові вимоги в оформленні.

1. **Титульний аркуш**, на якому визначена назва навчального закладу та його підпорядкування; тема і форма заходу; відомості про студента-практиканта, який підготував і провів захід; прізвище методиста кафедри педагогіки, рік проходження практики.

2. Мета заходу.

3. Завдання (освітні, виховні, розвиваючі).

4. Обладнання.

5. Час і місце проведення, учасники.

6. Етапи підготовки і проведення

- Підготовчий етап
- Основний етап
- Завершальний етап

7. Список використаної літератури.

8. Додатки.

Критерії оцінювання

1. Актуальність теми згідно вікових особливостей, сучасних виховних завдань, психолого-педагогічної ситуації в класі.

2. Відповідність обраних методів і засобів виховної роботи віковому періоду.

3. Відповідність вимогам оформлення методичної розробки.

Завдання 2

Скласти індивідуальний план виховної роботи студента-практиканта.

У результаті ознайомлення із планом класного керівника в закріпленому класі студент-практикант складає **план виховної роботи** на період практики. В змістовій частині плану фіксуються види і форми виховної і організаційної роботи у класному колективі, індивідуальної роботи, за потреби з батьками учнів.

Критерії оцінювання

1. Узгодженість з планом виховної роботи в школи і дитячими громадськими організаціями.

2. Врахування актуальних завдань сучасної виховної роботи згідно з соціальною ситуацією в країні та рекомендаціями Міністерства освіти і науки.

3. Ступінь реалізації принципів діяльнісного підходу, комплексного підходу, принципу врахування вікових особливостей, принципу узгодження виховного впливу сім'ї, школи, позашкільних установ.

4. Реалізація в плані різних напрямів виховання.

5. Відображення у плані всіх структурних компонентів.

6. Різноманітність форм і методів виховної роботи з класним колективом.

7. Індивідуальні форми роботи з учнями.

8. Стислість і компактність плану.

Завдання 3

Провести діагностичне дослідження.

Цілеспрямована виховна робота потребує діагностування. Діагностика вихованості – дослідження вчителя, що надає інформацію про рівень вихованості класу в цілому та кожного учня окремо. Головне завдання діагностування – встановлення реального стану моральних та соціальних рис учнів, визначення кризових і ризикових аспектів розвитку виховного процесу. На основі діагностування відбувається розробка стратегії, тактики управління виховним процесом, програми виховних справ. Діагностування допомагає визначити, скільки часу й зусиль потрібно вчителю, аби досягти певного рівня розвитку конкретних рис в учнів.

Критерії вихованості – це теоретично розроблені показники рівня сформованості різноманітних якостей особистості

У закріпленому класі студент-практикант здійснює діагностичне дослідження з метою визначення **результатів процесу виховання**.

Результати діагностичного дослідження подаються у такій формі:

- обґрунтування, зміст і процедура діагностики
- обробка результатів діагностики
- листи-відповіді учнів

Рекомендовані діагностики:

- ✓ Діагностика вихованості за карткою вихованості
- ✓ Вивчення ставлення школярів до моральних норм та відповідних моральних якостей
- ✓ Методика «Як вчинити»
- ✓ Методика «Закінчити речення»
- ✓ Методика вивчення мотивів участі школярів у діяльності класу
- ✓ Методика «Вивчення згуртованості колективу» (показники ціннісно-орієнтаційної єдності)
- ✓ Методика «Виявлення рівня задоволеності учнів різними аспектами життя колективу»
- ✓ Інша актуальна для класного колективу методика (**за погодженням з методистом**)

Критерії оцінювання

1. Обґрунтування актуальності обраного напрямку дослідження для даного колективу класу.
2. Обробка результатів дослідження (робочих матеріалів дослідження: анкети, тести, питальники, учнівські твори тощо).
3. Висновки щодо одержаних результатів дослідження.

Завдання 4

Здійснити і оформити аналіз відвіданого виховного заходу студентом-практикантом

Важливою формою роботи в школі студента-практиканта є взаємовідвідування виховних заходів і групове обговорення їх результатів. У результаті спостережень студент-практикант оформлює **аналіз відвіданого виховного заходу**. (див. розгорнуту схему аналізу виховного заходу у Навчально-методичному посібнику «Педагогічна практика. – Ч. II. – Додаток Б »)

Орієнтовна схема аналізу виховного заходу

1. Загальні відомості (назва, дата і місце проведення, клас, мета, завдання)
2. Відповідність теми заходу виховним завданням та віковій категорії учнів.
3. Використані методи і прийоми мотивації учнів до пізнавальної діяльності.
4. Чіткість формулювання цілей і завдань діяльності, що передбачається.
5. Урахування в змісті інтересів учнів і їх життєвого досвіду.

НАСКРІЗНА ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА

6. Рівень активності, самостійності та ініціативності учнів у ході заходу.

7. Сформованість у вихователя навичок керівництва, дотримання логіки та послідовності етапів заходу.

8. Характеристика принципів виховання, які були реалізовані на виховному заході.

9. Характеристика методів виховання на виховному заході.

10. Сформованість у вихователя умінь спілкуватися з учнями на основі діалогу, співробітництва, чи використовував демократичний стиль в управлінні колективом.

11. Творчі професійні здібності, потяг до новизни, використання інноваційних технологій виховання, оригінальності педагогічних рішень.

12. Організація завершального етапу заходу. Чи робили учні самостійні висновки?

13. Реалізація мети заходу, причини успіхів та невдач.

14. Висновки та пропозиції згідно отриманих результатів.

Критерії оцінювання

1. Повнота і ґрунтовність аналізу.

2. Відповідність щодо схеми аналізу.

Завдання 5

Скласти самоаналіз проведеної форми виховної роботи за орієнтовною схемою.

1. Клас, дата, місце проведення виховного заходу. Назва і форма заходу.

2. Педагогічне обґрунтування вибору теми виховного заходу. Доцільність його проведення. Участь вихователя у виборі форми проведення заходу.

3. Місце даного виховного заходу в системі навчально-виховної роботи класу.

4. Мета заходу: наскільки вона досягнута?

5. Завдання заходу: в якій мірі вони виконані?

6. Обґрунтування логіки структурної побудови заходу.

7. Характеристика діяльності учасників заходу: рівень їх активної діяльності при складанні плану, підготовці та проведенні заходу.

8. Оцінка результативності заходу. Його пізнавальна, розвивальна, виховна цінність.

9. Оцінка психологічного стану учнів під час підготовки і проведення заходу.

10. Позитивні сторони та недоліки, виявлені в процесі підготовки і проведення заходу.

11. Висновки і пропозиції на майбутнє.

Критерії оцінювання

1. Повнота і ґрунтовність аналізу

Завдання 6

Розробити методичні рекомендації класному керівнику щодо виховання учнів та взаємодії з батьками учнів згідно отриманих результатів психологічного дослідження

1. Список літературних джерел, книг, статей в періодичних журналах щодо сутності визначеної проблеми та підходів її розв'язання.

2. Перелік тем виховних годин, етичних бесід, інтерактивних форм, КТС тощо з визначеної проблеми згідно отриманих результатів діагностики.

3. Відеоматеріали (відеоролики, кінофільми) та Інтернет посилання (форуми для педагогів, он лайн консультації вихователів і психологів тощо) щодо методів і засобів виховної роботи в з визначеної проблеми.

4. Перелік тем традиційних батьківських зборів і нетрадиційних форм роботи з батьками з означеної психолого-педагогічної проблеми.

5. Поради щодо організації виховної роботи з класним колективом, складені студентом-практикантом, згідно отриманих результатів діагностичного дослідження (3-5 порад).

4.4. Молодші підлітки. Хто вони?

Підлітковий вік є важливим етапом життєвого циклу людини. Молодший підлітковий вік (10-12 років) займає особливе місце у циклі дитячого розвитку, оскільки в цей час відбувається складний перехід від однієї епохи життя до іншої – від дитинства до дорослості. З одного боку, для цього складного періоду характерними є негативні прояви: дисгармонія у побудові особистості, відокремлення від установленної раніше системи інтересів дитини, бунтівний характер її поведінки щодо відносин із дорослими. З другого боку, підлітковий вік відрізняється багатством позитивних факторів: збільшується самостійність дитини, більш різнобічними і змістовними стають відносини з іншими дітьми і дорослими, значно ширшою діяльність.

Цей період співпадає із вступом дитини у таємничий світ базової школи, із адаптацією до нової дійсності: замість одного улюбленого вчителя – велика кількість учителів, які відрізняються більшою вимогливістю ; значно меншою сердечністю; безліч нових дисциплін, які треба досконало вивчати; зміною статусу у середовищі однолітків...

Важливою особливістю підлітків є поступовий відхід від копіювання оцінок дорослих до самооцінки, спираючись на внутрішні критерії. Самооцінка – усвідомлення власної цінності і самоідентичності, оцінка своїх можливостей, якостей особистості, свого місця між людьми. З самооцінки починається певне ставлення до себе.

Самооцінка регулює поведінку особистості у конкретних ситуаціях, визначає ставлення щодо успіхів і невдач, критичність, рівень домагань, вимогливість до себе і оточуючих. Між тим, самооцінка молодших підлітків складається з протиріч. Тому їх поведінка виявляє досить часто багато немотивованих дій. Найчастіше педагоги пов'язують ці дії із процесом статевого дозрівання. Згадайте, з якою любов'ю та запалом Г.Х. Андерсен, цей улюбленець дитинства, зобразив гіркі переживання симпатичної істоти, гидкого каченяти, на етапі становлення, з якою майстерністю відкрив їй новий світ.

Особливої уваги заслуговує те, що відбувається з нервовою системою підлітка в цей період. Прискорений ріст дитини, її підвищена рухливість, нервово-психічна активність приводять до посиленого обміну речовин, значного напруження в роботі залоз внутрішньої секреції та нервової системи. Усе це зумовлює легку вразливість, нестійкість психіки, різні відхилення в поведінці підлітка.

Збільшення росту маси, м'язової сили здебільшого радісно сприймаються підлітком як ознаки його дорослості. Водночас функціонування серця, легенів, кровопостачання мозку не можуть забезпечити повноцінної роботи організму в цілому. Звідси швидка і раптова зміна станів і настроїв підлітка: зараз він з ентузіазмом і азартом береться за важке фізичне або розумове завдання, із захопленням працює, забувши про час і втому, та раптом відчуває слабкість, запаморочення, спад сил. Ці процеси не проходять безслідно. Як свідчить досвід, дорослі, а тим паче батьки, помічають, але часто не розуміють подібні стрибки поведінки дитини. Їх дивує, а часом і дратує як надмірний дитячий азарт, так і несподівана втома, якій вони не знаходять пояснення. Насправді ж подібні перепади судинного і м'язового тону – природні вияви змін, що відбуваються в підлітковому організмі, і які необхідно брати до уваги, обережно дозуючи обсяг вимог до дітей цього віку.

Проблеми потребують обов'язкового розв'язання їх кожним підлітком, бо з'ясовують головну інтуїтивно усвідомлену потребу – бути і здаватися дорослим. В. А. Караковський стверджує, що шлях щодо вирішення цих проблем школярів можна прокласти за умов поступового задоволення їх найважливіших потреб, а саме: гідного положення у колективі однолітків і сім'ї; прагнення здобути вірного друга; позбутися ізоляції як у класі, так і у малому колективі; підвищеного інтересу щодо співвідношення сил у класі; прагнення відмежуватися від усього дитячого; відмова від необґрунтованих заборон; сприйнятливості до помилок учителів; переоцінки можливостей, які планується реалізувати у далекому майбутньому; відсутності адаптації до поразок, невдач, потягу до мрій; вимогливості щодо відповідності слова ділу; підвищеного інтересу до спорту, колекціонування, захоплення кіномистецтвом, телебаченням, соціальними мережами інтернету, різними видами суспільної діяльності.

На певному життєвому етапі підлітку складно утримувати суб'єктивне визначення власного Я. Почуття ідентичності Я як цілісності визначають за допомогою різних термінів: «Я – концепція». «Я – схема», «самосвідомість» та ін. Зміст їх полягає в тому, що для молодших підлітків характерними є переживання, пов'язані із ставленням до себе як цінного, любимого товаришами, батьками. Вартим уваги є те, що майже всі переживання, що стосуються самопізнання підлітків – негативні. Це підсумок засвоєння підлітками тих уявлень і оцінок, якими наділяли їх учителі, батьки. Нагадуємо, що дорослі з великою напругою характеризують позитивні якості школярів і чудово розкривають їх недоліки. Між тим, психолого-педагогічна наука доводить важливість для особистісного самовизначення, становлення самоідентичності можливість дитини спиратися на позитивне уявлення щодо власного Я. Допомогти сформувати позитивну «Я – концепцію» – під силу педагогам, дорослим. Придбання позитивної «Я – концепції» означає усвідомлення себе суб'єктом саморозвитку, що відповідає за свою поведінку, емоції, рішення. Розвитку «Я – концепції» підлітків сприяють стосунки з дорослими, які мають своїм підґрунтям діалог (безумовне прийняття учня, емпатійне сприйняття його як рівного, впевненість у можливості позитивного розвитку його особистості, відносини, що не підлягають оцінці і гарантують захищеність, повага і вимогливість, зацікавлене ставлення до дитини). Процес самопізнання підлітків стає успішним за наявності високого рівня самоповаги, задоволення потреби у любові, прийнятті особистості з боку інших людей. Особливе місце у життєдіяльності учнів даного віку належить спілкуванню з однолітками. У процесі спілкування з друзями, дорослими підлітки активно опановують цінності, цілі, засоби соціальної поведінки, виробляють критерії оцінки себе і інших, спираються на положення «кодексу товариства». Комунікативна поведінка цих дітей також повна протиріч. З одного боку, вони бажають бути як всі, прагнуть заслужити повагу і авторитет, мати вірного близького друга. З іншого – стати несхожими, виділитися будь-якою ціною, вони хизують власними недоліками, часто міняють приятелів, швидко зачаровуються і розчаровуються у друзях. Відсутність друга для молодших підлітків – страшна трагедія. Наявність товариства – перше власне досягнення підлітка у сфері відносин. Значення подібних зв'язків тим більше, чим менше здатні рідні забезпечити підлітку дружнє коло спілкування.

Уже з шостого класу у підлітків починає розвиватися особистісна і міжособистісна рефлексія. Вони усвідомлюють причини труднощів, конфліктів, успіхів у спілкуванні, прагнуть відповідати за свої дії. Учні потребують дієвої допомоги у з'ясуванні проблем спілкування, відпрацюванні механізмів особистісної рефлексії.

Слід врахувати, що в цей період відбувається інтенсивна диференціація значущої для підлітків діяльності від навчання і

суспільних дій до бродяжництва і дрібних антисоціальних звершень. Внутрішнім критерієм диференціації є пошук діяльності, де Я – підлітка – успішне, самостійне і вільне. Учні визнають як провідну – творчу, різнобічну, емоційну спільну діяльність, із ознаками інтимно-особистісного спілкування з однолітками, що сприяє груповій ідентифікації (ми – 5Б не такі, як 3А).

Цей вік є сензитивним для засвоєння абстрактних узагальнених уявлень і систем понять, розвитку психічних функцій (сприйняття, мовлення та ін.), «наповнення» свідомості узагальненими моральними оцінками та судженнями. Учні стають здібними до розумових експериментів, розумового вирішення задач на основі певних гіпотез, досить складних видів творчої діяльності, а також власного рефлексійного мислення.

Незважаючи на це, педагоги фіксують зниження їх успішності і називають декілька причин цього, особистісні недоліки, складність навчальних програм з окремих предметів... Але масовою причиною поганого засвоєння знань молодшими підлітками є відсутність адекватної мотивації навчання (небажання вчитися). Тому вчителі наполягають на важливості реалізації всіх принципів навчання: його проблематизації, діалогізації, активної діяльності, варіативності, творчих форм організації засвоєння, включення змісту навчальної діяльності у загальний соціокультурний контекст сучасної і цікавої для підлітків літератури, музики, життєво-побутових відносин.

Нагадуємо, що потенціалами особистісного розвитку підлітків є соціальність як уміння товариського спілкування, потреби і умінь демократично організувати спільну діяльність, а також індивідуальність, тобто розвиток інтересу до свого Я як суб'єкту діяльності, спілкування, розвиток рефлексів з приводу своєї успішності і відзнак у спілкуванні та діяльності. Учні очікують від учителя, класного керівника справедливості, умінь здивувати тим, що найбільше цінується у певному віці, а також організації цікавої діяльності.

Педагоги покликані створити умови найбільшого сприяння щодо самостворення особистості школяра, його життя у певному соціумі (оволодіння знаннями про навколишній світ і своє місце в ньому, про себе – як суб'єкт дійсності, свої можливості, здібності, характер, позитивні і негативні якості особистості: розвиток і підсилення впевненості у собі, почуття особистої гідності, найбільш повної самореалізації у поведінці та творчій діяльності, ствердження своїх прав і обов'язків, що передбачає поважне ставлення до цінностей інших і сприяє їх підвищенню).

Саме тому пропонуємо студентам під час нетривалої педагогічної практики застосувати у навчально-виховній діяльності колективні творчі справи, дискусії, проектну діяльність та інші інноваційні технології у межах гуманізованого розвивального середовища. Організація активної пізнавальної колективної творчої діяльності учнів сприятиме

гармонізації Я – концепції підлітків, зниженню рівня їх конфліктності, а також орієнтації на певні цінності навчання або трудову діяльність, суспільну зайнятість або міжособистісні взаємодії.

4.5. Старші підлітки. Хто вони?

13 років – початок тривалого, одного з найважливіших періодів розвитку людини, період, який прийнято змальовувати як «вік другого народження особистості» (Ж.-Ж. Руссо). Психологічне обличчя 13-річного підлітка багато в чому зберігає «дитячі риси» і найбільш повне втілення мають ті лінії розвитку, які започатковуються протягом молодшого підліткового віку.

Особливостями цього періоду є інтенсивність і нерівномірність розвитку і росту організму, що визначає нерівномірність і значну індивідуальну варіативність темпів розвитку (тимчасові відмінності у хлопчиків і дівчаток, акселерація і ретардація).

Бурхливий ріст, дозрівання організму, психологічні зміни – все це відображається на функціональному стані підлітка. В 13-14 років нерідко відмічається своєрідне чергування спалахів активності та її падіння, аж до повної знемоги. Втома настає швидко і раптово, що є характеристикою підвищеної втомлюваності. Знижуються працездатність і продуктивність, у хлопчиків у 13-14 років різко збільшується кількість помилкових дій.

Досить гострою проблемою у підлітковому віці стає зниження інтересу до навчальної діяльності, який спричинюється підвищенням зацікавленості іншими сторонами оточуючої дійсності. Це пояснюється тим, що з розвитком самосвідомості підлітки чіткіше диференціюють й аналізують свої бажання, інтереси, потреби. Якщо раніше позитивне ставлення до навчання могло підтримуватися тільки бажанням одержати схвалення дорослих, то тепер більшого значення набуває власна пізнавальна активність, ставлення до вчителя, який викладає певний предмет, ціннісні орієнтації однокласників або друзів поза школою, взаємини з батьками. Це веде до того, що для одних підлітків навчання продовжує залишатися дійсно провідною, основною діяльністю, а для інших поступово втрачає своє значення, перетворюється на формальне, другорядне і навіть небажане заняття. До школи підліток часто приходять не за тим, щоб навчатися, а для зустрічі з друзями. Під час уроку підліток може подумки перебувати десь далеко, мріяти про щось потаємне, вести щоденник або читати під столом цікаву книжку. Таке, на перший погляд «негарне», але «не небезпечне» ставлення не можна пускати на самоплив, і тому що не маючи належних умов для вияву своїх можливостей, для самоутвердження і вияву самостійності в суспільне корисній, виробничій діяльності, сучасний підліток усю свою енергію, винахідливість і творчі здібності починає спрямовувати спочатку на незначні пустощі, а з часом – і на протиправні дії.

Біологічне дозрівання організму веде до різких змін у зовнішності підлітка. Оскільки підліток ще не оволодів своєю новою зовнішністю, вона займає значне місце у його свідомості, він постійно оцінює її, причому частіше всього незадоволений нею. Та оскільки зовнішність надзвичайно значима частина «Я», відкрита для оцінки з боку оточуючих, то підліток постійно чекає такої ж негативної оцінки, причому не тільки зовнішності, але і своєї особистості в цілому. Звідси специфічна підліткова сором'язливість.

Для старшого підлітка є важливою відповідність зовнішності деяким нормам, еталонам, прийнятим в тій чи іншій групі, а частіше у підлітковій субкультурі в цілому. Особливого значення в новому уявленні, яке формується про свою зовнішність, фізичне «Я» набуває час появи вторинних статевих ознак і розвиток тіла за жіночим чи чоловічим типом. Занадто швидкий чи занадто повільний розвиток, різка відмінність від однолітків, а головне – розбіжність із сформульованими прямо, але повністю очевидними для підліткової групи еталонами, має величезне значення для самооцінки підлітків, їх ставлення до себе. Воно особливо значиме ще і тому, що являється дуже важливим аспектом набуття популярності у підлітків.

Найважливіший момент психофізіологічного розвитку підлітка, на який слід зважати, – його статеве дозрівання і статева ідентифікація. Досить поширеною є думка, що статева ідентифікація (тобто певна чоловіча або жіноча належність) і статеве дозрівання – два розведених у часі процеси. Насправді ж – це лише дві лінії одного процесу психосексуального розвитку. Вважаємо за доцільне зупинитися на цьому питанні докладніше. Оцінюючи підлітків з огляду на відповідність їхньої поведінки статево-рольовим нормам, слід зазначити, що критерії мужності-жіночності в них суворіші, ніж у дорослих. Зокрема, хлопчики-підлітки всіляко намагаються підкреслити свої відмінності од дівчаток. У центрі їхньої уваги постають вольові риси характеру, інтелект. У них раніше виникає еталон «справжнього чоловіка», ніж у дівчаток «справжньої жінки». У спеціальних дослідженнях знаходимо дані, що уявлення хлопчиків про мужність містить позитивні інструментальні характеристики (рішучий, незалежний, енергійний, сильний, упевнений, діяльний) та ніби то їхній зворотний бік – негативні емоційно-комунікативні ознаки (непривабливий, ворожий, дратівливий, черствий, егоїстичний, несправедливий, нещирий) У стереотипі мужності у дівчаток на перший план виходять і позитивні емоційно-комунікативні характеристики. Аналогічними є уявлення хлопчиків про жіночність. Негативні характеристики здебільшого виявляються в уявленнях про свою стать, причому у хлопчиків це виражено більш різко. Нині багато розмов ведеться про більш раннє статеве дорослішання дітей. Численні публікації у наукових і періодичних виданнях наводять невтішні факти

підліткової сексуальної розбещеності, підліткової вагітності. На основі цього часто робляться неправомірні висновки, що діти цього віку вже добре обізнані (може, навіть надто) з цією стороною людського буття. Утім, проведені дослідження свідчать, що саме недостатні знання, їх уривчастість і певне перекручення часто є однією з головних причин наявних збочень і негативних виявів сексуальної поведінки дітей підліткового віку. Батьки мають допомогти підлітку пережити цей складний для нього етап дорослішання. Для того, щоб зняти підвищену тривожність, потрібно добре знати дитину (чим син або донька люблять займатися, чим захоплюються, яка їхня думка щодо певною приводу тощо) і виявляти своє ставлення до цього. Якщо якісь вчинки заслуговують схвалення, не треба забувати сказати про це; позитивні почуття треба виявляти і в тих випадках, коли підліток, усвідомивши свої негарні вчинки, чесно визнає і намагається виправити їх.

Починаючи з молодшого шкільного віку, соціальна ситуація розвитку дітей характеризується рішучою зміною орієнтирів. Для підлітка головне значення вже має ставлення до нього самого його товаришів і їх моральна оцінка всього, що відбувається у світі. У старшому віці потреба у спілкуванні з однолітками набуває нової якості – і за змістом, і за формами виразу і за роллю, яку вона починає відігравати внутрішньому житті підлітка – в його почуттях, думках. У цей період найбільш значущим є групове спілкування у компанії ровесників. Група захищає підлітка, підтримує його; одночасно вона ставить до нього надзвичайно жорсткі вимоги. Пам'ятайте, що підлітки бувають не тільки байдужими, але і жорстокими до тих, хто їм не подобається. Вони дуже жорстокі до тих, хто відрізняється, відокремлюється від їхнього середовища. Вони ще не знають, хто вони є насправді, і відчувають небезпеку з боку тих, хто не хоче пристосовуватись. А оскільки вони ще не набули тієї впевненості, що приходить з усвідомленням свого «Я», вони прагнуть збитись у табун.

У роботі із старшими підлітками Ви повинні враховувати, що група створює для них особливі відчуття – відчуття «Ми». І поділ на «Ми» – однолітки, члени однієї групи і «Вони» – дорослі, чи однолітки – члени іншої групи – має для старшого підлітка дуже важливе значення.

Бажання досягти визнання з боку однолітків породжує у підлітка прагнення відповідати їх вимогам, справляє серйозний вплив на моральний розвиток школяра. Суттєвий вплив на поведінку починають здійснювати норми, що стихійно складаються в групі однолітків. Як відомо, в основі цих норм лежить уявлення про товариську солідарність, взаємовиручку.

Не забувайте, що в ситуації конфлікту вимогам дорослих і однолітків підлітки свідомо віддають перевагу нормам, прийнятим серед однолітків. Слід звернути увагу на те, що підлітки достатньо сильно розрізняються за ступенем своєї включеності в групу.

Певна частина підлітків основну увагу приділяє зовнішньому вигляду, одягу: бути одягнутим, як усі, виглядати, як усі – для підлітка чи не найбільш важливо, ніж, умовно говорячи, думати і робити як усі. Причому, якщо у більш ранньому віці таким одягом могла б бути форма якої-небудь громадської організації, то в 13-14 років все сильнішого значення набуває володіння якимось неформальним, але спільним для всіх одягом. Для інших – це захоплення – мода, що притаманна для всієї групи. Треті – повністю живуть інтересами групи, без неї вони немов би і не існують. Дослідницькі дані свідчать, що вплив групи на підлітків тим більший, чим більш неблагополучні (в самому широкому розумінні) його взаємовідносини з батьками, сімейна ситуація, чим більш вузький і бідний світ його захоплень, чим більше він не впевнений у собі (Божович Л.І.). Якраз тому найбільший вплив угруповань на своїх членів спостерігається у підлітків – делінквентів, тобто підлітків, які схильні до дрібних правопорушень, провин, проступків, що не мають кримінального характеру.

З розвитком групового спілкування пов'язана одна з найбільш складних проблем підліткового віку – проблема занедбаності (знедоленості), а в найбільш крайніх формах – випадки, коли підліток стає об'єктом знущань, глузлення, фізичної агресії з боку групи однолітків. Подібна проблема часто ховається за фанатичним індивідуальним захопленням відео чи комп'ютерними іграми, коли спілкування з розумною машиною немов би замінює спілкування з друзями.

Від дійсної самотності слід відрізняти «квазисамотність» – почуття, що виникає у багатьох підлітків. Воно носить, як правило, ситуативний характер і пов'язане з переживаннями власної несхожості на інших, переживаннями, які викликають у підлітка амбівалентні почуття, одночасно привертаючи і відштовхуючи його. Якщо подібна «квазисамотність» часто експлуатується і демонструється підлітком, це, як правило, свідчить про те, що він не вдоволений своїм становищем серед однолітків, що він будь-якими засобами хоче виділитись, зайняти помітне місце. Але оскільки місце лідера він зайняти не може, то готовий скоріше зайняти роль знедоленого, аніж бути одним з багатьох.

Тому одне із найважливіших педагогічних завдань у роботі з цим «важким віком» – розгорнути різноманітні види діяльності, де б кожний міг розкрити себе з кращої сторони, заслужити повагу товаришів.

Утвердженням себе в очах однолітків може слугувати і підліткова брехня, а саме прикрашання свого життя, розповіді про «видатних» братів, надзвичайно сильних друзів – зміст в даному випадку цікавий лише тим, що відображає цінності, характерні для тієї чи іншої групи. Сутність даного явища полягає в тому, що підліток, прагнучи добитись уваги ровесників, підвищує свій соціальний статус, приписує найближчому оточенню вигадані чесноти, незвичайні, видатні риси. За

його уявленнями це створює навколо нього ореол винятковості. Така поведінка інфантильних підлітків говорить про їх низьку самооцінку.

Крім безпосереднього спілкування з однолітками в 13-14 літньому віці суттєву роль починає відігравати так звана «підліткова чи юнацька субкультура», тобто деякі норми, стиль спілкування, одягу, інтереси, погляди, переваги, характерні для молоді. Специфіка віку, що розглядається, в тому, що підлітки прилучаються, наближуються, включаються у цю субкультуру. Саме залучення до цієї субкультури вони частіше всього мають на увазі, коли говорять про бажання бути дорослими.

Не забувайте, що особливості спілкування підлітка з однолітками, характер здійснюваного впливу багато в чому залежать від уявлення підлітка про самого себе, про його ставлення до себе. Тому так важливо доторкнутись до світу переживань кожного підлітка, щоб зрозуміти його і допомогти самоствердитись.

Розвиваючи вольову поведінку підлітків, використовуйте емоційно привабливі ігри, віддавайте перевагу тим виховним справам, які збагачують інтереси, захоплення школярів, підтримуйте і закріплюйте наміри, що виникають у них.

Школярі часто змішують прояви таких, наприклад, якостей, як на-полегливість і впертість, дотримування визначених принципів і прагнення будь-якою ціною досягти свого, вбачаючи в цьому рівноцінні прояви волі. Тому дуже важливими є бесіди з підлітками, в процесі яких вони вчаться розрізняти такі прояви, відділяти справжні і хибні прояви волі.

Для 13-14 літніх достатньо наочною стає перспектива їх майбутнього життя. Активно формується уявлення про своє «Я». Виникла проблема морального вибору способів поведінки і в навчальній роботі, і в боротьбі за любов, повагу до себе інших людей. При цьому в саморозвитку важливого значення набувають не стільки літературні герої, скільки цінності молодіжної субкультури, поклоніння зіркам кіно, поп-музики. У зв'язку з цим вирішального значення для виховання старших підлітків набуває формування духовно-моральної атмосфери в їх житті.

Сприйняття класного керівника дітьми не залишається однаковим протягом усього підліткового віку. Слово вчителя перевіряється самим його ставленням до справи, моральні сентенції – реальною моральністю, яка проявляється у відносинах з колегами і учнями, у здатності жити чесно, вирішувати повсякденні проблеми справедливо. Ви завоюєте авторитет у старших підлітків, якщо зумієте стати для них старшим товаришем, спроможним увійти в їх референтне середовище.

Необхідно пам'ятати, чого не можна робити ні в якому разі, спілкуючись з підлітком: застосовувати насилля, крики і глузування; застосовувати епітети, які б принижували його гідність; ображатись і демонстративно не розмовляти з ним, ігнорувати його думки, плани на майбутнє, право на дозвілля та кишенькові гроші.

НАСКРІЗНА ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА

Скористаємося деякими порадами щодо налагодження дружніх стосунків з підлітками:

- Більше семи фраз поспіль – це вже лекція.
- Ваша розмова з підлітком має бути діалогом.
- Наберіться терпіння. Не перебивайте, не тягніть з нього слова, не закінчуйте за нього речення.
- Спілкуючись з підлітком, дивіться йому в очі, поверніться до нього обличчям. Вашу манеру він поважатиме, спілкуючись з іншими людьми.
- Охолоньте, перш ніж почати розмову з дитиною.
- Пам'ятайте, запитання, яке починається зі слів «а чому ти..», як правило, викликає у підлітка бажання захищатися.
- Розкажіть підлітку про себе.
- Не заважайте підлітку відчувати те, що він відчуває. Не вмовляйте його, не «лізьте в душу».

Узагальнюючи вище сказане, перерахуємо пріоритетні для старших підлітків напрями виховної роботи:

1. Сприяти тому, щоб зміст і форми колективної творчої діяльності та індивідуального впливу допомагали кожному з учнів знайти себе, самовизначитися.

2. Максимально використовувати у роботі з учнями досвід самовиховання виховувати потребу та здатність до самоаналізу, самооцінки.

3. Розвивати вміння будувати рівноправні відносини з однолітками, які б ґрунтувались на взаєморозумінні, взаємності, формувати способи дружнього, вибіркового спілкування.

4. Формувати вміння розуміти ті причини власної поведінки і поведінки іншої людини.

5. Розвивати позитивний і разом з тим адекватний образ свого типа фізичного «Я» як такого, що змінюється і розвивається.

6. Оволодівати способами регуляції поведінки й емоційних станів.

7. Виховувати високу моральність у взаєминах юнаків і дівчат.

8. Прищеплювати учням високу правову культуру, повагу до законів держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Александрова, В. А. (2016). Виховання у старшокласників громадянськості. *Клас, 8*, 37-45.
- Андрійко А. (2016). Ідеальні батьки для підлітка : круглий стіл *Позакласний час, 7*, 27-29.
- Баланович, О. В. (2016). Це моя Україна. *Класному керівнику. Усе для роботи, 7*, 17-22.
- Балик, В. Й. (2016). Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була! *Класному керівнику. Усе для роботи, 6*, 19-22.
- Баранник, Л. В. (2016). Батьківський тренінг – креативна форма роботи. *Позакласний час, 7*, 23.

- Берзіня, О. (2018). Профілактика виникнення та подолання виявів булінгу в дитячому середовищі. *Основи здоров'я*, 7, 7–8.
- Бех І. Д. (2017). Концепція формування в підлітків національно-культурної ідентичності. *Рідна школа*, 16, 25–35.
- Бех, І. (2016). Патріотичне і громадянське виховання: лінії зіткнення та розмежування. *Рідна школа*, 8-9, 8-10.
- Бех І., Кириченко В., Петрочко Ж. (2016). *З Україною в серці: Тренінг з патріотичного виховання*. К.: Друкарня Мадрид.
- Бех, І. (2014) Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Шкільний світ*, 23, 5-21.
- Биць, Т. (2019). Відкриті до нового, або Як розвивати інноваційний потенціал сучасного учня. *Хімія*, 2, 46–48.
- Большакова, Н. О. (2015). Проектування системи національно-патріотичного виховання в школі. *Виховна робота в школі*, 12, 18-26.
- Бранець, М. М. (2016). Я - патріот і господар своєї землі: національно-патріотичний проект. *Шкільний світ*, 7, 29.
- Буйна, Н. А. (2016) Взаємодія школи, сім'ї, громадськості у формуванні свідомого громадянина-патріота. *Шкільний світ*, 2, 8-10.
- Бялик, О. С. (2017). *Сучасні тенденції статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу* (дис. ... докт. пед. наук: 13.00.09). Умань.
- Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів*. (2016). Харків: «Друкарня Мадрид».
- Виштак, О. М. *Сучасний підхід до позакласної виховної роботи. Нові форми позакласної виховної роботи. Форум педагогічних ідей*. Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/42138/
- Волкова, Н. П. (2016). Виховання патріотизму в родині. *Виховна робота в школі*, 3, 34-36.
- Врублевська, М. О. (2016). Комплексно-цільова програма з удосконалення системи громадянського виховання «Ми – українці» (2016-2021 рр.). *Виховна робота в школі*, 6, 15-31
- Герасименко, Н. В. (2018). Гейміфіковане навчання: проектування та розроблення освітнього веб-квесту. *Шкільний світ*, 6, 2–5.
- Голобородова, М. М. (2016). Концептуальні засади патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Виховна робота в школі*, 5, 2-6.
- Єгорова, І. В. (2018). *Інноваційні технології в роботі куратора академічної групи*. Івано-Франківськ.
- Жульєва, А. М. (2018). *Формування в учнів соціалізованих умінь на основі проектних технологій навчання*. Київ.
- Журба К. О. (2017). *До актуальності формування національно-культурної ідентичності підлітків*. Івано-Франківськ: НАІР, Вип. 5, 93-97.
- Закон України «Про освіту». (2017) Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
- Капелько, І. І. (2017). Формування національної свідомості засобами родинно-патріотичного виховання та шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій. *Педагогічна майстерня*, 1, 27-31.
- Качуровська, О. (2018). *Проектні технології у формуванні ключових компетентностей школяра*. Київ.
- Козак, Н. Г. (2016). *Здоров'язберігаюче виховання підлітків: історична ретроспектива* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07). Київ.

НАСКРІЗНА ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА

- Кушерець В. І. (2016). *Національно-патріотичне виховання населення: науковопросвітницька діяльність в контексті основних запитів суспільства на виклики сьогодення*. К.: Товариство «Знання України».
- Лещук, Н. О. (2014). *Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді*. Київ.
- Молчанова, О. (2019). Інноваційні технології формування професійної компетентності педагога сучасної школи (на прикладі міського методичного мегапроекту). *На урок*, 3, 62-70.
- Нова українська школа: поради для вчителя* (2018). Київ.
- Організація соціально-педагогічної підтримки школярів групи ризику (2017). К.: ТОВ «Задруга».
- Осадча, О. М. (2018). Створення інноваційного освітнього середовища в роботі з батьківською громадою. *Шкільний світ*, 4/5, 2-6.
- Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України: затв. наказом МОНМСУ від 31.10.2011 № 1243. Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565
- Петегирич, О. М. (2015). Досвід роботи школи з реалізації концепції національно-патріотичного виховання. *Виховна робота в школі*, 2, лютий, 9-17.
- Петренко, Л. П. *Форми виховної роботи в школі*. Режим доступу: http://uk.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/uk/PDF/formu_robotu.pdf
- Подольян, І. С. (2019). Сутність методу проектів як запорука розвитку ключових компетентностей. *На урок*, 9, 13-17.
- Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0659-00>.
- Положення про навчальні кабінети загальноосвітніх навчальних закладів (затв. наказом МОНУ від 20.07.2004 № 601 та зареєстр. в Міністерстві юстиції України 09.09.2004 за № 1121/9720Ъ*. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1121-04>.
- Прищеп, С. М. (2015). *Особистісна активність підлітка: сутність, діагностика, проектування*. ФОП Жовтий О. О. Умань.
- Пустовіт, Г. П. (2015). *Патріотичне виховання дітей і молоді в позашкільних навчальних закладах: теоретико-прикладні конструкти*, 3, 16-21.
- Реальні небезпеки віртуального світу: інформаційна безпека дітей*. Режим доступу: https://rvo-kolomak.ucoz.ua/Informatizazija/kijiv_star.pdf
- Рибалко, Л. С., Черновол-Ткаченко, Р. І., Куценко, Т. В. (2017). *Акмеологічні засади професійної самореалізації вчителів у системі методичної роботи загальноосвітніх навчальних закладів*. Харків: «Друкарня Мадрид».
- Робота з батьками щодо формування екологічної компетентності школярів*. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/sistema-roboti-z-rodinnogo-vihovanna-z-ucnami-5-7-klasiv-125090.html>
- Рябуха, А. П. (2015). Національно-патріотична робота в школі. *Виховна робота в школі*, 9, 11-19.
- Сіренко, О. (2016). «Ми – громадяни України, до неї вірна в нас любов!». *Шкільний світ*, 7, 17-22.
- Система роботи з родинного виховання із учнями*. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/sistema-roboti-z-rodinnogo-vihovanna-z-ucnami-5-7-klasiv-125090.html>
- Срібненко, О. О. (2016). Виховуємо любов до Батьківщини. *Виховна робота в школі*, 10, 7.
- Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки*. Режим доступу: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580/2015>

НАСКРІЗНА ПЕДАГОГІЧНА ПРАКТИКА

- Твердохліб, Т. С. (2017). *Педагогічна майстерність класного керівника в організації виховної роботи*. Харків.
- Ткачук, Н. П. (2016). «Україна - рідний край. Люби її і захищай». *Шкільний бібліотекар*, 2, 19-22.
- Тютюнник, Ю. А. (2016). Рідна мати – Батьківщино, ти одна у нас! *Шкільний бібліотекар*, 4, 31–33.
- Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (констатувальний етап дослідження) (2017). Черкаси: ЧОІПОПП.
- Хомич, О. (2016). Інформаційно-комунікаційні технології як засіб формування просоціальної поведінки учнів. *Теоретико-методичні проблеми виховання*, 20, 290–296.
- Худякова, Н. (2015). Профілактика негативних наслідків стресу в дітей : рекомендації батькам. *Психолог*, 11-12 (563-564), 31-34.
- Чудакова, А. О. (2014). Перспектива інтерактивного метода «квест» в професійній підготовці студентів психолого-педагогічного факультета. *Молодой ученый*, 21, 709-712.

Інтернет - джерела

- http://osvita.ua/school/lessons_summary/
- <http://osvita.ua/>
- <http://www.osvita.sm.gov.ua/index.php/uk/>
- <http://www.imzo.gov.ua/>
- <http://www.ocpo.sumy.ua/golovna.html>
- <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/metoduchni.html>
- http://schoolglevaha.at.ua/index/dlja_klasnikh_kerivnikiv/0-101
- <http://ped-kopilka.com.ua/klasnomu-rukovoditelyu/klasnye-chasy-v-5-8-klasah/index.htm>
- <http://www.refmaniya.org.ua/vichovn-zachodi/>
- <http://pedagogika.at.ua/publ/3>
- <http://szenki.in.ua/index.php/vse-dlia-vchytelia/godina-klasnij-kerivnik>
- <http://schoolglevaha.at.ua/1/klker/dovdник-klasного-керівника-v-zapitannyaх-ta-vdpovdy.pdf>
- <http://www.pedrada.com.ua/news/3849-qqn-16-m7-26-07-2016-yak-organzovuvati-vihovnu-robotu-u-20162017-navchalnomu-rots>
- <http://www.moippo.mk.ua/attachments/article/3797/%D0%92%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0.pdf>
- http://osvita-mk.org.ua/board/patriotichne_vikhovannja/materiali_dlja_praktichnogo_vikoristannja/31-1-0-233
- http://osvita mk.org.ua/index/organizacija_dijalnosti_u_konfliktnij_ta_postkonfliktnij_period/0-112